

В. П. Паліюк

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія», суддя апеляційного суду у відставці, кандидат юридичних наук, доцент

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО МІСЦЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД В ПРАВІ РАДИ ЄВРОПИ, ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

В. П. Паліюк. Деякі питання щодо місця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в праві Ради Європи, Європейського Союзу та України. – Стаття.

В статті досліджується правова природа Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Визначається її місце в праві Ради Європи, Європейського Союзу та України.

Ключові слова: міжнародні організації, захист прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, право Ради Європи, право Європейського Союзу, право України.

В. П. Палиюк. Некоторые вопросы относительно места Конвенции о защите прав человека и основных свобод в праве Совета Европы, Европейского Союза и Украины. – Статья.

В статье исследуется правовая природа Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод. Определяется её место в праве Совета Европы, Европейского Союза и Украины.

Ключевые слова: международные организации, защита прав человека, Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод, Европейский суд по правам человека, право Совета Европы, право Европейского Союза, право Украины.

V. P. Paliyuk. Some questions about the status of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of the Council of Europe the right, the European Union and Ukraine. – Article.

This article examines the legal nature of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Is determined by its place in the law of the Council of Europe, the European Union and Ukraine.

Keywords: international organizations, human rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Court of Human Rights, Council of Europe Law, European Union Law, Law of Ukraine.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), що прийнята 4 листопада 1950 р. та стала чинною 3 вересня 1953 р., є найбільш вдалою у світі системою норм міжнародного права щодо реального захисту прав людини. По-перше, Конвенція змінила існуючий у міжнародному праві в XIX і на початку XX сторіч правовий позитивізм, який стверджував, що міжнародне право є правом лише для держав. Пояснювалось це тим, що Конвенція надавала право не лише державам, але й фізичним особам захищати права, які передбачені її положеннями. По-друге, Конвенція, на відміну від міжнародних договорів класичного типу, виходить за рамки звичайних взаємних обов'язків між державами-учасниками. Так, крім звичайних двохсторонніх обов'язків, вона створює об'єктивні обов'язки, які у відповідності до її Преамбули забезпечують «колективну гарантію». Саме тому Конвенція вважається «конституційним інструментом європейського суспільного порядку» [8, с. 57].

1. Місце Конвенції в праві Ради Європи

В Західній Європі після Другої світової війни раніше, чим в інших регіонах планети, була утворена регіональна міжнародна організація, що діє у сфері прав людини, – Рада Європи. Мета цієї організації, виходячи із положень Преамбули та ст. 1 Статуту РЄ, подвійна: «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу». Про мету також йде мова у ст. 3 цього Статуту (умови членства), яка визначає принципи, які повинні бути не лише «захищеними», але й «здійсненими» [1, с. 16], зокрема, принципи верховенства права та здійснення прав і основоположних свобод людини всіма особами, що знаходяться під юрисдикцією кожного члена Ради Європи.

Вказана мета досягається за допомогою органів Ради Європи шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів, зокрема, в галузі захисту та подальшого здійснення прав і основоположних свобод людини. Так, до найбільш старшого та найбільш важливого договору Ради Європи відноситься Конвенція. Цікаво, що автори цього документу на момент його створення «не могли навіть припустити, що текст, який появився в результаті обговорень та переговорів, через

десятки років стане сполучною ланкою між усіма країнами та народами Європи» [9, с. 18]. Тому цілком закономірно, що на сьогодні цей документ має досить широкі узагальнюючі назви: «найбільше досягнення Ради Європи», «єдиний значущий для людей договір у міжнародному праві», «перший приклад ефективного міжнародного законодавства», «єдиний і найбільш важливий політико-правовий знаменник для держав європейського континенту», «Конституція прав людини європейської спільноти» [2, с. 60].

Таке провідне місце Конвенції, як свого часу зазначали дослідники [7, с. 100 – 103; 17, с. 176 – 198], пов'язане з її особливими характеристиками. Сутність їх полягає в наступному.

1. *Єдність головної мети Ради Європи і мети Конвенції.* Вона полягає у зближенні правових систем держав-членів Ради Європи і створення загальноєвропейського права щодо захисту прав людини. Зокрема, мета прийняття Конвенції, як наголосив Європейський суд з прав людини, – це «встановлення певних міжнародних стандартів, які зобов'язані виконувати Високі Договірні Сторони в їх взаємовідносинах з особами, які знаходяться під їх юрисдикцією» (рішення Євросуду по справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» (1979) та «гарантувати права, здійснення яких буде практичним і результативним, а не теоретичним та ілюзорним» (рішення Євросуду у справі «Панталеєнко проти України» (2007).

В підтвердження викладеного слід наголосити, що до цієї міжнародної організації відносяться Албанія та Ірландія, держави, які не належать до романо-германської правової сім'ї. Між тим, «нове європейське право, яке продовжує формуватися, не співпадає з рамками цієї правової сім'ї, але самим суттєвим чином впливає на вказані держави» [6, с. 56]. Отже, Конвенція, як загальноєвропейський стандарт основоположних прав і свобод людини, відіграє незмінну роль.

2. *Статутний та конституційний характер Конвенції.* Слід наголосити, що «вона, як і сам Статут Ради Європи, має юридичну силу – *статутний характер* – для усіх держав-членів цієї міжнародної організації» [1, с. 26]. Правда, спочатку держави могли приєднатися до Ради Європи без підписання Конвенції (наприклад, Франція її ратифікувала через двадцять років). Обов'язкова ратифікація Конвенції стала нормою лише з 1970-х рр., а після 1989 р. – прямою необхідністю з моменту розширення Ради Європи. Так, ПАРЄ в одному із своїх перших висновків щодо розгляду заявок на

членство наголосила про «тверді наміри» (Висновок № 153 (1990) щодо подання заявки на членство Угорщини) та про «задекларовані бажання» (Висновок № 154 (1990) щодо подання заявки на членство Польщі) ратифікувати Конвенцію на частині своїх територій. Починаючи із Висновку № 182 (1994) щодо заявки на членство Князівства Андорри, наголошується, що держави повинні підписати Конвенцію при приєднанні до Ради Європи, а згодом ратифікувати її впродовж року. В наступному такі терміни стали обов'язковими для усіх кандидатів. Тому Євросуд в рішенні у справі *«Лузиду проти Туреччини»* (1995) аргументовано підкреслив, що такий підхід є «інструментом європейського публічного порядку». На сьогодні в п. 3 ст. 58 Конвенції додатково наголошується, що будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути і стороною Конвенції. Отже, членство у Раді Європи та участь у Конвенції є нероздільними поняттями.

До того ж, Конвенція, з врахуванням її особливостей, «досягла рівня конституційного закону Європи» (вид. авт.) [18, с. 122], а тому «авторитет писаної Конституції як вищого джерела права в національному праві послабляється верховенством європейського права. Одним із наслідків цього є те, що національні Конституції можуть поступатися і давати перевагу нормам європейського права» [19, с. 76]. Пов'язано це з тим, що «в системі Конвенції, яка включає в себе перелік прав, які складають основне ядро європейської конституційної законності, норма не є самоціллю. Вона необхідна для того, щоб виявити суть права, яке слідує із судової інтерпретації» [8, с. 67]. Отже, норми національних Конституцій є більш статичними, в порівнянні з динамічною «живою» практикою Євросуду.

3. *Наявність системи ефективного контрольного механізму для захисту конвенційних прав і основоположних свобод.* Норми ст. 33 – 34 Конвенції, на відміну від інших договорів Ради Європи, передбачають захист у Євросуді тих прав, які визначені її положеннями. Теоретично таке право розповсюджується на «неповнолітніх, душевнохворих, інвалідів та засуджених, оскільки Конвенція не проводить притаманну цивільному праву відмінність щодо дієздатності особи» [5, с. 57]. При цьому, Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Євросуду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Нагляд за його виконанням передається Комітетові міністрів Ради Європи (ст. 46 Конвенції).

Характерно, що певний час держави-члени Ради Європи, що стали учасниками Конвенції, «підкорились цим рішенням з готовністю, яку можна назвати напрочуд вражаючою. Причин для цього, без сумніву, багато і вони складні, але один аспект, беззаперечно, стосується нашої теми – це містика форм права» [10, с. 7]. Правда, з часом, відношення до Євросуду дещо змінилося, наприклад, щодо правової природи «окремих думок» його суддів, при наявності в його рішеннях «суттєвих і незначних помилок», з врахуванням «змін вимог до кандидатів у судді і суддів Євросуду» [3, с. 45 – 47, 59 – 61, 64 – 69].

Загалом же варто відзначити, що активне впровадження Конвенції довело, що серед інших міжнародних договорів вона є найкращою моделлю захисту прав людини не лише в європейських державах, але й в міжнародних організаціях. Наприклад, Протоколом № 14 до Конвенції доповнено ст. 59 цього міжнародного договору новим пунктом про те, що: «до цієї Конвенції може приєднатися Європейський Союз». Протокол набув чинності 1 червня 2010 р., оскільки у січні 2010 р. Російська Федерація, остання з 47-ми держав-членів Ради Європи, його ратифікувала.

2. Місце Конвенції в праві Європейського Союзу

В 1951 р. в Парижі підписаний договір, який на 50 років заснував Європейське співтовариство з вугілля та сталі. В 1957 р. в Римі підписано два договори, які заснували Європейське економічне співтовариство і Європейське співтовариство з атомної енергії. В 1992 р. у Маастрихті підписано Договір про Європейський Союз, а в 2007 р. у м. Лісабоні – Договір про Реформи (Лісабонський договір), оскільки не всі держави-члени Європейського Союзу ратифікували Конституційний Договір Європейського Союзу (2004 р.).

Спочатку метою утворення співтовариств, як вбачається із їх установчих договорів, було вирішення лише економічних задач. Тому установчі договори не містили переліку основних прав людини, на відміну від права Ради Європи. Однак, з часом ситуація змінилася, оскільки «існують суттєві підстави вважати, що Амстердамський договір (1997 р.) та Лісабонський договір (2007 р.) створили своєрідну «четверту опору» Європейського Союзу» – захист прав людини» [4, с. 75].

Щодо норм Конвенції, то в праві Європейського Союзу склалася парадоксальна ситуація. З однієї сторони, усі держави-члени

Європейського Союзу є учасниками Конвенції. Європейський Союз, з іншої сторони, не міг ратифікувати Конвенцію, оскільки її учасниками могли бути лише держави-члени Ради Європи, а не міжнародні організації. Звісно, що така ситуація породжувала певні непорозуміння.

Вперше посилання на положення Конвенції як на основу для підтримання демократії в Європейському Союзі, було здійснено у преамбулі до Єдиного європейського акта (1986 р.). Однак, усунути викладену вище проблему можна було лише при внесенні відповідних змін в Конвенцію та Договір про Європейський Союз. Власне такі зміни були внесені вищезазначеним Протоколом № 14 до Конвенції, яким ст. 59 Конвенції була доповнена новим пунктом про приєднання Європейського Союзу. В свою чергу, норми частин 2 та 3 ст. 6 Договору про Європейський Союз також передбачають, що: «Союз приєднується до Конвенції. Таке приєднання не повинно вплинути на компетенцію Союзу, визначену даними Договорами. Основні права, гарантовані Конвенцією і передбачені конституційними традиціями, спільними для всіх держав-членів, становлять загальні принципи права Союзу».

До того ж, у Протоколі № 8 до Договору про функціонування Європейського Союзу передбачається, що угода про приєднання Європейського Союзу до Конвенції міститиме положення, спрямовані на збереження специфічної природи Європейського Союзу та його правової системи. Зокрема, це стосується спеціальних положень щодо можливої участі Європейського Союзу у контролюючих органах Конвенції, а також означатиме, що судові позови, позовачами в яких будуть держави, що не є членами Європейського Союзу, та індивідуальні особи, подаватимуться відповідним чином оформлені проти держав-членів Європейського Союзу та/або безпосередньо Європейського Союзу.

З викладеного вбачається, що Конвенція в праві Європейського Союзу, як і в праві Ради Європи, набуває *статутний характер*. На підставі цього можна припустити, що вона буде належати до джерел первинного права Європейського Союзу, які передбачають захист прав людини і основоположних свобод, визначених у положеннях Конвенції. Такий підхід надасть можливість «кожному» звертатися до Євросуду стосовно дій чи бездіяльності не тільки органів національної влади держав-членів Ради Європи, а також і наднаціональних інституцій Європейського Союзу. Характерно, що в обох випадках повинна зберігатися існуюча на сьогодні умова

про вичерпність всіх національних засобів юридичного захисту, а щодо Європейського Союзу – пред’явлення позовів в контексті захисту прав людини до Суду Європейського Союзу [16, с. 57].

Приєднання до Конвенції, як слушно зазначають дослідники, накладатиме на Європейський Союз «тільки зобов’язання, пов’язані з актами, заходами та бездіяльністю його інститутів, органів, установ та агенцій, а також осіб, які діють від його імені. Ніщо в Конвенції або в протоколах до неї не повинно вимагати від Європейського Союзу діяти або вживати заходів у тих сферах, де він не наділений компетенцією» [14, с. 93]. Однак, такий підхід не повинен мати відношення до захисту прав людини, оскільки Європейський Союз, як вбачається із ст. 2 Договору про Європейський Союз, заснований, поміж іншого, на «цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поважання прав людини, зокрема прав осіб, що належать до меншин».

Підсумовуючи викладене слід зазначити наступне. По-перше, Конвенція повинна належати до джерел первинного права Європейського Союзу, оскільки має «статутний характер». Прецеденти ж рішення Євросуду, як викладено вище, мають стати «живою конституцією» в праві Європейського Союзу щодо захисту прав людини. По-друге, Європейський Союз демонструє ознаки зацікавленості сферами, що давно уже охоплені правом Ради Європи, що може у певному контексті створити небезпеку появи подвійних стандартів. По-третє, необхідно уникнути ситуації, за якою заходи захисту, надані двома системами – Радою Європи та Європейським Союзом – можуть конкурувати між собою та забезпечити, щоб «кожен» у системі права Європейського Союзу був захищений мінімальним стандартом, наданим Конвенцією. У даному контексті приєднання Європейського Союзу до Конвенції не повинно позначитися на цінностях, наприклад, Європейської соціальної хартії. Навпаки, воно повинно забезпечити «однакові базові умови мінімальних цінностей» [1, с. 123], що застосовуються по всій Європі за допомогою прецедентних рішень Євросуду.

3. Місце Конвенції в праві України

Важливо наголосити, що Україна, перебуваючи ще в складі СРСР, 16 липня 1990 р. в Декларації про державний суверенітет, підтвердженій всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р., проголосила «...перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед

нормами внутрішньодержавного права». В розвиток такого підходу, положення Закону України від 12 вересня 1991 р. «Про правонаступництво України» визначили, що наша держава: а) «підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України» (ст. 6); б) «є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки» (ст. 7).

Тому не випадково, що в Основних напрямках зовнішньої політики України, затверджених Постановою Верховної Ради України 2 липня 1993 р., зазначалося, що неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне і повномасштабне входження до світового співтовариства. Побудувати досконало свою законодавчу систему без своєчасного врахування міжнародного права сьогодні не може жодна держава. Адже від узгодженості національних правових систем з міжнародним правом багато в чому залежать рівень міжнародного співробітництва держави і її авторитет.

Така позиція України, як суб'єкта міжнародного права, цілком закономірно була закріплена в ст. 9 Конституції України, яка передбачає, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Суттєво, що вказаний конституційний принцип знайшов своє відображення в спеціальному законодавстві. Так, спочатку про нього йшла мова в раніше чинних законах України: «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р. та «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р., а на сьогодні – в чинному Законі України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України». Зокрема, в ч. 1 ст. 19 цього Закону зазначається, що: «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства».

Однак, необхідно наголосити, що Конституція України залишила поза увагою низку принципово важливих питань, пов'язаних зі статусом міжнародних договорів у вітчизняній правовій системі. Зокрема, йдеться про відсутність конституційних положень, які визначають юридичну силу чинних міжнародних договорів в

ієрархії норм внутрішнього права. Так, положення ч. 1 ст. 9 Конституції України лише встановлюють, що вони є частиною національного законодавства України.

Неврегульованість цього питання в Конституції України певним чином компенсується спеціальним законодавством, підкреслюючи: «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» (наприклад, ст. 3 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 р., ст. 5 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 11 липня 2001 р., ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р., ст. 3 Закону України «Про захист прав споживачів від 1 грудня 2005 р., ч. 2 ст. 10 ЦК тощо). Звідси випливає, що в нашій державі фактично не існує законів, які б вказували на перевагу своїх норм над принципами міжнародних договорів.

Водночас, відсутність такої вказівки в текстах інших спеціальних законів України, наприклад: «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р., «Про інформацію» від 13 січня 2011 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. і т. п., ще не означає, що на сферу їх дії не поширюються міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. В такій ситуації необхідно враховувати викладені вище загальні положення ч. 1 ст. 9 Конституції України, а також ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у вітчизняному праві передбачено **загальний підхід**, який визначає юридичну силу чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідно до його правил, Конституція України займає перше місце, а друге місце – після її норм, одночасно маючи перевагу над галузевим законодавством нашої держави, – вказані вище міжнародні договори.

Поміж викладеного, має право на існування **спеціальний підхід**, який по-своєму визначає у внутрішньому правопорядку держави юридичну силу тих міжнародних договорів, в яких йде мова про права людини. Так, російські дослідники вважають, що: «загальновизнані міжнародно-правові норми, що стосуються прав людини, у правопорядку Російської Федерації мають, принаймні,

не меншу юридичну силу, ніж положення Конституції Російської Федерації» [13, с. 39], оскільки вони «поставлені навіть перед Конституцією» [12, с. 253]. Дещо далі та сміливіше розмірковують українські фахівці, які свого часу зазначали, що: «визнання примату міжнародного права у внутрішньому правопорядку означає надання договору вищої сили відносно законодавства (є випадки, коли ця вища сила визнається щодо Конституції)» [11, с. 185].

Безспірно, що до таких міжнародних договорів належить Конвенція, положення якої «в контексті прав людини займають вищий щабель в ієрархії законів України, а Основний Закон – друге місце» [15, с. 10]. Характерно, що така точка зору підтримується іншими фахівцями, які свою позицію додатково підкріплюють ч. 1 ст. 3 Конституції України [20, с. 34], згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Таким чином, наявність спеціального підходу, який визначає юридичну силу Конвенції в контексті прав людини, дає підстави вважати, що її положення, які динамічно розвиваються практикою Євросуду, займають вищий щабель у внутрішньому правопорядку України, а Основний Закон – друге місце, оскільки його норми з цього ж питання є більш статичними.

Література

1. Бенуа-Ромер Ф., Клебес Г. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського простору / Пер. з англ. – К.: К.І. С., 2007. – 232 с.
2. Буткевич В. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права // Право України. – 2010. – № 10. – С. 60 – 88.
3. Буткевич В. Г. Еволюція критеріїв реформування Європейського суду з прав людини (здобутки і втрати). В кн.: Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д. ю. н., проф., академіка С. В. Ківалова; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2012. – 520 с.
4. Вакуленко А. О., Дешко Л. М. Тема 6. Права людини та Європейський Союз. В кн.: Право Європейського Союзу: навчальний посібник / За заг. ред. Р. А. Петрова. – 2-ге вид. – К.: Істина, 2009. – 376 с.
5. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.
6. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 400 с.

7. Дамірлі М. Європейська конвенція з прав людини як ключовий елемент системи права Ради Європи // Право України. – 2010. – № 10. – С. 98 – 104.
8. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 267 с.
9. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.
10. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з анг. – К.: «АртЕк», 1997. – 624 с.
11. Євінгов В. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини: міжнародний та український досвід. В кн.: Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В. Н. Денисова. – К.: Юстініан, 2006. – С. 184 – 197.
12. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 432 с.
13. Лукашук И. И. Нормы международного права в правовой системе России. – М., 1997. – 235 с.
14. Муравйов В., Святун О. Захист прав людини в Європейському Союзі // Право України. – 2011. – № 6. – С. 45 – 48.
15. Паліюк В. П. Місце Конвенції про захист прав людини і основних свобод у правовій системі України. В кн.: Паліюк В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. – К., 2004. – 264 с.
16. Паліюк В. П. Місце Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в праві Європейського Союзу //Європейські студії і право. – 2012. – № 1 (5). – С. 50 – 58. [Електронний ресурс]: www.europa.org.ua в розділі «Журнал».
17. Паліюк В. П. Стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: українське законодавство та судова практика: практичний посібник – Миколаїв: ТОВ фірма «Іліон», 2010. – 556 с.
18. Рисдал Р. Проблемы защиты прав человека в объединенной Европе. В кн.: Защита прав человека в современном мире. Отв. ред. И. А. Ледак. – М., 1993. – 235 с.
19. Савенко М. Роль міжнародно-правових актів у діяльності Конституційного Суду України із захисту прав і свобод людини // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 72 – 79.
20. Савенко М. Д. Співвідношення судової практики Конституційного Суду України із судовою практикою Європейського суду з прав людини // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 2. – С. 30 – 42.